

зонних робіт у садах і виноградниках³⁴. У 1934 р. середня урожайність у садах становила 50 цнт фруктів з гектара проти 11,5 — у 1932 р.

Результати розвитку сільського господарства в такому специфічному регіоні, як Кримська АРСР, у 1933—1934 рр. свідчать, що врахування місцевих особливостей, конкретні заходи, їхнє вдумливе виконання дозволили подолати труднощі й недоліки в організаційно-політичній та господарській сферах.

Одержано 16.10.87.

Крим — специфический регион нашей страны. Некоторые особенности здесь имеет и сельское хозяйство. О переходе на коллективные начала в нем, который сопровождался преодолением отрицательных моментов, сложностей и просчетов в организационно-политической и хозяйственной сферах, и сообщается в данной заметке.

³⁴ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1389, арк. 10, 12, 14, 28, 29, 39, 53.

О. В. Русіна (Київ)

Формування і зміст топоніму «Сіверська земля»

Розглядається коло питань, що стосуються історико-географічного поняття «Сіверська земля» — з'ясовуються його просторові та хронологічні характеристики, генетичні зв'язки та передумови формування топоніму.

Сіверська земля була однією з тих феодальних «земель», з яких складалася українська етнографічна територія за доби середньовіччя. На сьогодні через відсутність спеціальних досліджень, де б узагальнювалися та систематизувалися джерельні згадки про Сіверську землю, в літературі немає єдиної думки щодо її розташування. В різних за характером наукових працях вона локалізується в межиріччі Сожа і Десни; в Деснянсько-Сейминському межиріччі; в басейні Десни та у верхів'ях Оки; в районі Путівля та Брянська і т. ін.¹ Показовим є і той факт, що у сучасних довідкових виданнях положення цього регіону інколи визначається за енциклопедичним словником Брокгауза та Ефрана, тобто за межами губернії Російської імперії початку ХХ ст.², що, безумовно, свідчить про недостатню вивченість цієї проблеми.

Немає єдиної думки і в питанні про хронологічні межі існування Сіверської землі, які то невіправдано розширюються (включаючи не лише давньоруські часи, а й період, що передував утворенню державності у східних слов'ян), то через обмеженість кола джерел, що їх використовують дослідники, надмірно звужуються — від одного століття до кількох десятиліть³.

¹ Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии.— М., 1962.— С. 407; Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв.— М., 1969.— С. 65; Советская историческая энциклопедия.— М., 1969.— Т. 12.— С. 678; Радянська енциклопедія історії України.— К., 1972.— Т. 4.— С. 487; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза.— М., 1979.— С. 185; Сказания и повести о Куликовской битве.— Л., 1982.— С. 401.

² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 154.

³ Див., напр.: Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. 20.— С. 95—128; Багалей Д. І. История Сіверской земли до половины XIV ст.— К., 1882.— 310 с.; Зайцев А. К. Черніговське княжество // Древнерусские княжества

За нашими спостереженнями, перша документальна згадка про Сіверську землю відноситься до кінця XIV ст. Вона міститься в грамоті князя Федора Любартовича, де він присягає на вірність королю Владиславу-Ягайлі та королеві Ядвізі, які дали йому «землю до своєї волі на ім'я Северскую со все(ми) городми, со всеми ужитки» (1393 р.)⁴.

Що ж до верхньої хронологічної межі побутування цього терміна, то нею, очевидно, слід визнати першу половину XVIII ст. У той час він спорадично використовувався українськими та білоруськими історографами (в контексті подій XVII ст.)⁵ й, крім того, зберігався у світській та церковній титулатурі⁶.

Характерним є різноманіття форм цього топоніму, які зафіксовані у писемних джерелах XIV—XVIII ст.: «Север», «Севера», «Северщина», «Севершизна», «Северская земля», «Северская страна (сторона)», «Северская Україна»⁷. Вихідним, початковим серед цих топонімічних утворень, безперечно, є «Север». Видеться за очевидне, що цей топонім генетично пов'язаний з більш раннім літописним етнонімом «север» (назвою східнослов'янської діалектно-етнографічної групи Дніпровського Лівобережжя) і є результатом його трансформації в нове ономастичне утворення. Відомо, що взаємоз'язок, діалектика термінів являє собою лише відображення діалектики дійсного світу; отже, формування у XIV ст. історико-географічної реалії «Север» є наслідком соціальних та етнокультурних процесів, які мали місце на території розселення «севера» у попередній період. Серед них слід насамперед відзначити децентралізацію суспільно-політичного життя у Середньому Подніпров'ї після Батиєвої навали внаслідок занепаду Києва, Чернігова, Переяслава, бурхливий розвиток відцентрових тенденцій у регіоні, що, зрештою, не могло не сприяти консервації специфічних культурно-мовних рис «севера» як етнографічної групи, що не втратила своєї самобутності за давньоруських часів. Щоправда, стан синхронних писемних джерел, а також відсутність відповідного археологічного та іконографічного матеріалу не дають можливості з певністю говорити про характер етнографічної своєрідності населення Лівобережжя у XIV ст. Однак безперечно, що на цій території у пізніші часи проживали «сев-

X—XIII вв.—М., 1975.—С. 63—64; Кучуński S.-M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.—Warszawa, 1936.—S. 36.

⁴ Розов В. Українські грамоти.—К., 1928.—Т. 1.—С. 51.

⁵ Літопис Самовидця.—К., 1971.—С. 57, 65, 89, 95, 123, 124, 151, 162; Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой браны Богдана Хмельницкого... трудом Гр. Грабянки собранная... Року 1710.—К., 1854.—С. 185; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.—К., 1851.—Т. 2.—С. 106; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.—М., 1980.—Т. 35.—С. 252.

⁶ Величко С. Указ. соч.—К., 1855.—Т. 3.—С. 556; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.—Чернигов, 1874.—Кн. 6.—С. 201.

⁷ Див., напр.: Восстание И. Болотникова: Документы и материалы.—М., 1959.—С. 119, 126, 134, 175, 185—187, 197 та ін.; Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссии.—СПб., 1841.—Т. 2.—С. 201, 350 (далі — АИ); Дополнения к актам историческим.—СПб., 1846.—Т. 1.—С. 257, 260, 294; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.—СПб., 1875.—Т. 8.—С. 11, 400; Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв.—М.; Л., 1950.—С. 437, 482; Величко С. Указ. соч.—К., 1864.—Т. 4: Приложения.—С. 97; Памятники, относящиеся к Смутному времени // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией.—СПб., 1872.—Т. 1.—С. 121, 203, 220, 508 та ін. (далі — РИБ); Акты Московского государства, изданные Академией наук.—СПб., 1890.—Т. 1.—С. 33, 57, 344, 369, 419, 463 та ін.; Новый летописец // ПСРЛ.—М., 1965.—Т. 14.—С. 59, 62, 71, 77. Рідше у джерелах зустрічається «Сівер(а)», «Сівер(а)»: Восстание И. Болотникова.—С. 219; АИ.—СПб., 1842.—Т. 4.—С. 503; История о Казанском царстве (Казанский летописец) // ПСРЛ.—СПб., 1903.—Т. 19.—Стб. 44; Летописи белорусско-литовские.—С. 166; Літопис Самовидця (див. прим. 5). Що ж стосується терміна «Чернігово-Сіверська земля», що активно використовується сучасними дослідниками, то він є терміном кабінетного походження (як, наприклад, «Полоцько-Мінська земля») і відсутній в оригінальній історико-географічній номенклатурі.

рюки» («севруки») — особлива група української народності, що успадкувала культурні традиції літописного «сєвера»⁸.

Таким чином, топонім «Сєвер» з'являється у XIV ст.* як назва етнографічної області. В цьому, власне, немає нічого незвичного: досить поширеним явищем є закріплення за територією постійного та триваючого проживання певної етнічної групи її назви, що нерідко переживає і самий етнос. І в даному випадку очевидна певна асинхронність побутування відетнонімічного топоніму та етнографічної спільноті, що спричинила його виникнення: відомо, що у XVII ст. внаслідок інтенсивних міграційних рухів сіверюки зникли як етнографічна група⁹; згадки ж про Сіверську землю, як вже відзначалося, зникають з джерел пізніше — десь із середини XVIII ст.

Визначення Сівера як культурно-етнографічної області підтверджується його просторовими характеристиками. Розв'язати питання про локалізацію цього регіону у XIV—XV ст., за доби літовської зверхності, досить важко, що пов'язане з низькою інформативністю синхронного писемного матеріалу. Так, цитована вище присяжна грамота князя Федора Любартовича, який одержав у 1393 р. Сіверську землю «со все(ми) городми», не містить в собі їх переліку — як, до речі, і більш докладна латиномовна грамота аналогічного змісту, де об'єктом надання виступають сіверські «замки, фортеці, міста, села» ("terra Severiensis cum omnibus castris, fortaliciis, opidis villis")¹⁰. Досить лаконічна і жалувана грамота Свидригайла «сверному слуге пану Богушу Оверкичу Тимоху», родом «з землі Сіверськое, от Новагородка» (1438 р.)¹¹. Щоправда, в розпорядженні дослідників є занесена у 1670 р. до Луцьких земських книг стверджувальна грамота патріарха Максима на ставропігію київському Печерському монастирю, датована 1481 р., де вказаній монастир згаданий разом з його «пределами» — і в тому числі з «трема монастыры Сіверськое земли, Черниговский, Бранский и Новгородка Сіверского»¹²; однак знайомство із змістом цього документа свідчить, що він є пізнішим фальсифактом¹³.

Отже, на підставі коротких згадок про Сіверську землю у джерелах XIV—XV ст. неможливо реконструювати її територіальні межі, встановити обсяг даного географічного поняття.

З іншого боку, сталість подібних топонімічних утворень ** і, зокрема, активне побутування цього терміна і після включення Сівера у 1503 р. до складу Російської держави (що, як відомо, «розпадалась на окремі «землі», частково навіть князівства, які зберігали живі сліди колишньої

⁸ Багновская Н. М. Севрюки : Население Северской земли в XIV—XVI вв. // Вестник Москов. ун.-та.— Сер. 8 : История.— 1980.— № 1.— С. 63—64, 67—69; Багновская Н. М. Этническая история Северской земли : Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.—М., 1979.—24 с.; Володимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов.— К., 1890.—Ч. 7.—Т. 2.—С. 46, 134, 175 (далі — Архів ЮЗР); Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини : Залюднення, колонізаційні рухи та культурні впливи за часів найдавніших // Історико-географічний збірник.— К., 1931.— Т. 4.— С. 139, 143.

⁹ Зазначимо, що, хоч уперше цей термін згадується у документах наприкінці XIV ст., він міг увійти до обігу дещо раніше — принаймні, стан джерел (обмеженість актового та нарративного матеріалу XIV ст.), не виключає таку можливість.

¹⁰ Багновская Н. М. Севрюки...— С. 62, 69.

¹¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1887.— Т. 1.—S. 13.

¹² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 49 (далі — Акты ЗР).

¹³ Архів ЮЗР.— К., 1859.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 1.

¹⁴ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1.— С. 58; Левицкий О. Документальная небылица // Киевская старина.— 1896.— Кн. 1—3.— Отд. 1.— С. 242—243 (далі — КС).

^{**} Про тривале збереження традиційних назв ряду «земель» див.: Боряк Г. В.

Административно-териториальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI в. : Анализ документальных источников: Дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 79—80.

автономії»¹⁴⁾ дає можливість вдатися до методу екстраполяції, тобто використати при вирішенні завдання актовий та наративний матеріал XVI—XVII ст., що є досить великим за обсягом, на відміну від джерельного масиву двох попередніх століть.

Згідно із свідченнями джерел часів перебування Сіверської землі у складі Московської держави (1503—1618 рр.), положення цього регіону окреслюється пунктами: Брянськ, Гомель, Дроков, Курськ, Мглін, Моровськ, Новгород-Сіверський, Почап, Путівль, Радогош, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Чернігів¹⁵⁾; їх існування у XIV—XV ст. підтверджується документально¹⁶⁾.

Зрозуміло, що повнота наведеного переліку сіверських міст перевіває у безпосередньому зв'язку із питанням про те, чи вся Сіверська земля опинилась у XVI ст. у складі Росії, тобто чи не існували поза її політичними межами населені пункти, що сучасниками вважалися «сіверськими» (крім Гомеля, що у 1537 р. відійшов до Литви). Однак осікльки такі свідчення відсутні, і водночас відома літописна звістка про те, що у 1500 р. «князь московський забрал всі замки Сіверские и всю Сівер» (вар.: «все города Северские и все Северу»)¹⁷⁾, з якою узгоджується категорична вимога Сигізмунда I Старого повернути «все Севери», передана через послів Василю III у 1517 р.¹⁸⁾, можна зробити висновок, що наведеним переліком розташування Сіверської землі визначається досить точно * (звичайно, тією мірою, якою взагалі правомірна постановка питання про точні межі культурно-етнографічної області).

Слід відзначити, що окреслена територія охоплює лише частину сіверського етнографічного ареалу, відомого за археологічними пам'ятками давньоруської епохи (крім Подесення й Посем'я, до нього належали також басейни Ворскли та Псла і верхів'я Сули¹⁹⁾). Таким чином, назва «Север» закріпилася лише за тими сіверськими територіями, які у другій половині XI — першій половині XIII ст. входили до складу Чернігівського князівства, і не поширилась на землі «севера» в Переяславщині.

Очевидно, неправомірно пов'язувати це явище із спустошенням та обезлюдненням Переяславського князівства внаслідок монгольської навали. Це, безперечно, могло привести до звуження сіверської діалектно-етнографічної області. Однак археологічні дослідження останніх десятиліть спростували уявлення про запустіння цього регіону після 1239 р.: розкопками виявлено ряд поселень з культурними нашаруваннями XIII—XIV ст.²⁰⁾. Це свідчить про те, що утворення «Северской зем-

¹⁴⁾ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів) // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 143.

¹⁵⁾ Духовные и договорные грамоты...— С. 437; Восстание И. Болотникова.— С. 118—119, 246; Памятники, относящиеся к Смутному времени.— С. 84—85, 543—544; Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ.— М., 1965.— Т. 13.— С. 142, 367; Новый летописец.— С. 59, 62, 73, 76, 77, 136; Летопись белорусско-литовские.— С. 166, 234, 236; Strujski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Cz. 1.— S. 366; Cz. 2.— S. 398, 431.

¹⁶⁾ Акты ЗР.— СПб., 1848.— Т. 2.— С. 4—5; Литовская метрика.— Отд. 1.— Ч. 1.— Т. 1 // РИБ.— СПб., 1910.— Т. 27.— Стб. 45, 46, 49, 463—464, 782—783; Документы Московского архива министерства юстиции.— М., 1897.— Т. 1.— С. 63—67; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством.— Т. 1. // Сборник Русского исторического общества.— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 399 (далі — Сб. РИО); Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów.— Wilno, 1860.— Т. 1.— С. 330—331.

¹⁷⁾ Летописи белорусско-литовские.— С. 166, 234.

¹⁸⁾ Сб. РИО.— Т. 35.— С. 509.

* За сучасним адміністративно-територіальним поділом СРСР окреслена територія входить до складу Чернігівської та Сумської областей УРСР, Гомельської — БРСР, Брянської та Курської — РРФСР.

¹⁹⁾ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 133.

²⁰⁾ Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в.: По материалам археологических исследований.— К., 1982.— С. 113—114; Довженок

ли» у територіальних межах одного лише Чернігівського князівства не є наслідком деформації сіверського етнографічного ареалу протягом XIII—XIV ст. Очевидно, передумови для цього склалися значно раніше.

Відомо, що Подесення й Посем'я були основною територією розселення «севера», плацдармом подальшої сіверської експансії, що розгорнулася у південному напрямку і, зрештою, привела до колонізації нижнього Дона, східного Приазов'я й Таманського півострова. Вже у середині Х ст. в межиріччі Десни та Вorskли склалися два великі угруповання населення: одне — на південь, інше — на північ від р. Сейм. Взаємному відособленню цих двох груп сприяла наявність між ними природних рубежів — великих лісових масивів та заболочених територій у надріччі Остра, верхів'ях Удаю і Ромна, а також у районі вододілу між Сеймом, з одного боку, й верхів'ями Сули, Псла, Вorskли — з іншого²¹. Безсумнівно, що фактором їх відчуження стало і державне освоєння території Курського Посем'я (поширення на цей район княжої данини й суда, християнізація населення тощо), що почалося в кінці Х ст. Археологічними дослідженнями останнього часу встановлено, що поріччя верхнього Сейму, незважаючи на його значну віддаленість від Києва, раніше, ніж суміжні регіони Дніпровського Лівобережжя, підпало під вплив цих процесів. Внаслідок цього тут раніше було завершено перехід до християнської поховальної обрядовості і загальноруського поховального інвентаря. Курське Посем'я розкололо раніше єдиний сіверський етнографічний масив, і почалося поступове державне освоєння і християнізація його різних груп²². Природним завершенням цих процесів стало утворення в середині XI ст. двох князівств — Чернігівського та Переяславського, що поділили між собою територію «севера»; при цьому Курське Посем'я, залишаючись порубіжним регіоном, неодноразово переходило з рук в руки, поки, нарешті, не закріпилося за Черніговом.

Отже, тільки залучення археологічного матеріалу дає можливість вивити механізм роз'єднання «севера» як етнографічної спільноті, яке, врешті-решт, призвело до закріплення терміну «Север» лише за частиною сіверських територій — саме тих, що перебували у складі Чернігівського князівства.

Що ж стосується «сиверських уходов»*, зафікованих в актах ревізії Канева (1552 р.) в басейнах рік Псла, Хорола, Удая, Ворскли, Сули, Снепорода²³, то, гадаємо, їх існування не пов'язане з безперервністю сіверської етнографічної традиції на означеній території²⁴, яка пустувала у XVI ст. Слід враховувати, що уходництво як промисел являло собою сезонну форму експлуатації природних багатств цього краю і не було пов'язане з постійною осілістю. Більшість уходників становили

В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне — М., 1978.— С. 80—82.

²¹ Ляскоронский В. А. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.—К., 1897.—С. 57—61, 63; Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв.—С. 126.

²² Шинаков Е. А. Население между реками Десны и Ворсклы в конце X — первой половине XIII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1981.— С. 9—10, 15.

* Уходи — «багаті на рибу, на звіра місця», що відігравали значну роль в економічному побуті південного Подніпров'я в XVI—XVII ст.—Грушевський О. С. Земномислового життя XVI—XVII вв.: Ватаги дніпрових уходів і старостинська адміністрація // Науковий збірник за рік 1924.—К., 1925.—С. 70.

²³ Архив ЮЗР.—К., 1886.—Ч. 7.—Т. 1.—С. 103.

²⁴ Див.: Падалка Л. В. По вопросу о времени основания города Полтавы // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.—1896.—Кн. 10.—Отд. 2.—С. 25 (далі — ЧИОНЛ); Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследования, памятники, документы и заметки.—К., 1904.—С. 10; Грушевський М. С. Історія України—Руси.—К., 1913.—Т. 1.—С. 197; Там же.—Львів, 1905.—Т. 3.—С. 153: «... Сіверські уходи сягають на полудень до поріччя Ворскли — границі сіверно-української колонізації в княжі часи, і сей факт виразно вказує на заховання неперерваної традиції, а значить і колонізації з княжих часів». Ця ж думка висловлюється і в сучасних дослідженнях.—напр.: Багновская Н. М. Севрюки...—С. 64.

вихідці із Сіверської землі; селячись влітку в долинах річок, вони, за документальними свідченнями, займались мисливством, рибальством і бортництвом²⁵, і з часом за територією цих уходів закріплювалася назва «сіверських», «Сівера» («Севера»). В кінці XV ст. такі «Севери» відомі на ріках Ворскла, Удай та Сула²⁶.

В басейні Ворскли та Сули їх існування фіксується і пізнішими актами середини XVI—XVII ст.²⁷; але вже в XVIII ст. згадки про «сіверські уходи» зникають із документів — очевидно, внаслідок зростання кількості осілого населення, залучення територій, що раніше пустували, до господарського обігу.

Цілком очевидно, що немає підстав для ототожнення розташованих по Ворсклі, Удаю, Сулі урочищ під назвою «Север», що ніколи не становили єдиного, суцільного масиву земель²⁸, із «Севером» у межах колишнього Чернігівського князівства (як, до речі, немає підстав оголошувати все Дніпровське Лівобережжя «сіверською стороною»²⁹).

Якщо відокремлення чернігівського «Севера» від решти території, заселених «севером», було значною мірою наслідком неодночасності, поетапності державного освоєння східнослов'янських земель у давньоруський період, то в цілому формування територіальних меж цієї діалектно-етнографічної області відбулося переважно на основі природно-географічних рубежів, що раніше визначили розселення літописних східнослов'янських племен³⁰, а в дослов'янську добу —розселення автіхтонів: відомо, що культурно-етнографічні особливості сіверян та їх сусідів — в'ятирів та радимичів, що були вихідцями з одного праслов'янського центру, склалися в результаті їх територіального відокремлення в ході колонізації Лівобережжя і метисації на основі локального етносубстрату; звідси, з одного боку, їх самобутність, з другого — так і не зжита близькість племен, що їх археологи, антропологи та лінгвісти виділяють в окрему, південно-східну, групу слов'янства³¹.

²⁵ Див., напр.: Аннілогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII века.— М., 1967.— С. 73—74, 81—84.

²⁶ Дворцовые разряды, ... изданные II-м отделением собственной Е. И. В. канцелярии.— СПб., 1851.— Т. 2.— Стб. 900.

²⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 15—15 зв.; Материалы для истории казацкого землевладения (1494—1668 гг.). Сообщил И. М. Каманин // ЧИОНЛ.— 1894.— Кн. 8.— Отд. 3.— С. 12; Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине. Сообщил Ф. Д. Николайчик // ЧИОНЛ.— 1900.— Кн. 14.— Вып. 2.— С. 86; Вып. 3.— С. 93, 104; Архив ЮЗР.— К., 1876.— Ч. 6.— Т. 1.— С. 544.

²⁸ Так, у поріччі Ворскли було кілька подібних «грунтів» (див.: зокрема, грамоту Сигізмунда III щодо «списання» з О. Вишневецького «права его дожывотного з дву Севери — з одне на Коломаку, а з другое на Случно реках (допливах Ворскли — О. Р.). — Материалы по истории землевладения князей Вишневецких...— С. 104. В іншому документі — жалуваній грамоті Сигізмунда-Августа черкаському зем'янину Омеляну Івановичу (1571 р.) — маємо детальний опис територіальних меж ще однієї з поворскольських «Север» — «земли входной (тобто «уходной» — О. Р.) Севери» (Материалы для истории казацкого землевладения...— С. 11—13); менш докладний опис цих рубежів див.: Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 316.

²⁹ Багновская Н. М. Севрюки...— С. 63. Зазначимо, що в описі Остерського замку (1552 р.), на який посилається дослідниця, дійсно, міститься вказівка, що «бояре повинни ездити с старостю против людей неприятельских, по той стороне Днепра Северской, от Остра; повинни теж бояре и без старости ездити, шляхов отведывать, по той же стороне Сиверской (Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 594—595)». Однак, посилаючись на цей фрагмент, Н. М. Багновська випустила з уваги той факт, що в даному випадку йдеться тільки про землі на північ від Остра (розташованого на давньому порубіжжі Чернігівщини та Переяславщини), які з початку XVI ст. належали Росії, а не про все Дніпровське Лівобережжя, значна частина якого в цей час залишалася у складі Великого князівства Литовського.

³⁰ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 474.

³¹ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне: К вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре // Сов. этнография: Сб. статей.— М.; Л., 1947.— Вып. 6—7.— С. 93—94; Седов В. В. Указ. соч.— С. 140, 142, 148, 157, 270, 273; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 238, 244; Хабурагаев Г. А. Указ. соч.— С. 127—129, 134—135, 142.

Лісисте і пагорбувате межиріччя верхньої Оки та Десни, що в останній чверті I тис. н. е. відокремило «север» від в'ятичів³², зберегло значення етнографічного рубежа як в давньоруські часи (коли значна частина в'ятицької території — Верхнє Пооччя — перебувала у складі Чернігівського князівства)³³, так і пізніше, у XIV—XV ст., розмежовуючи Сіверську землю та володіння нащадків Михайла Всеволодовича Чернігівського — «верховских князей»³⁴.

Щоправда, в ряді досліджень (в тому числі і сучасних) верховські землі включаються до складу Сівера, але це, безумовно, суперечить свідченням джерел³⁵.

На півночі Сіверська земля відокремлювалась лісовими масивами від Смоленської землі, відомої з XII ст., що являла собою не лише політичне, а й етнографічне утворення — область розселення дніпровської групи кривичів³⁶, які не втратили своєї культурної самобутності ні в давньоруський, ні в пізніший, литовський, період, про що свідчить датована початком XIV ст. загадка про «землю кривичів» (*terra crivitiae*) в «Хроніці» Петра Дюсбурга³⁷.

Природно-географічним рубежем «Севера» на заході був Дніпро³⁸, що споконвічно розділяв землі «севера» та полян. Щоправда, після виходу в світ статті Б. О. Рибакова «Поляне и северяне» (1947 р.) з'явилася тенденція до перегляду цього традиційного для вітчизняної історико-географічної літератури погляду, хоч ще на початку 50-х років А. М. Насонов зручно зазначив, що зроблена автором спроба розширити полянський етнографічний ареал за рахунок території Лівобережжя (і, зокрема, заперечити сіверську приналежність Чернігова), не досить переважлива³⁹.

Дійсно, літописне оповідання про події 1023 — 1024 рр., яке було одним з ключових аргументів Б. О. Рибакова на користь висунutoї ним гіпотези, однозначно свідчить про «север» як про мешканців Чернігова; це повністю узгоджується з даними археології — знахідками пам'яток роменської культури (носієм якої був «север») як у самому Чернігові, так і на захід від нього⁴⁰.

Намагаючись довести свою гіпотезу, дослідник звернувся і до пізнішого матеріалу. Визнаючи етнографічну природу поняття «Сіверська земля» і ототожнюючи її з територією Новгород-Сіверського князівства, що, на думку автора, в свою чергу збігалася з етнографічним сіверським ареалом, Б. О. Рибаков відзначив, що «за документами XVI—XVII ст. Сіверська земля виступає у складі лише середньодеснянських

³² Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии: География Начальной (Несторовой) летописи.— Варшава, 1885.— С. 156; Седов В. В. Указ. соч.— С. 143, 147 (карта).

³³ Никольская Т. Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.— М., 1981.— С. 121 (карта).

³⁴ Акты ЗР.— Т. 1.— С. 65. Про збереження етнографічної спільноти населення Оки в XIII—XIV ст. див.: Никольская Т. Н. Указ. соч.— С. 9. (прим. 23).

³⁵ Див., напр.: АИ.— СПб., 1841.— Т. 3.— С. 59; Акты Московского государства.— Т. 1.— С. 33.

³⁶ Седов В. В. Смоленская земля // Древнерусские княжества X—XIII вв.— С. 242, 250 (карта), 256, 259; Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII вв.— М., 1937.— С. 67.

³⁷ Цит. за: Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст.— К., 1878.— Вып. 1.— С. 49 (прим. 2).

³⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 594—595 (див. прим. 29); Герберштайн С. Записки о Московии.— М., 1988.— С. 59, 140.

³⁹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование.— М., 1951.— С. 21—22; див. також: Брайчевский М. Ю. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 33—34.

⁴⁰ Сухобоков О. В. Левобережная Украина в VII—XIII вв. // Чернигов и его округа...— С. 52.

міст (Новгород-Сіверський, Трубчевськ) та Посем'я (Рильськ, Путивль); «Чернігів і нижня Десна... ніколи до складу Сіверської землі не входили»⁴¹.

Проте у писемних джерелах Чернігів не тільки виразно локалізується в Сівері⁴², а й інколи виступає як його історичний центр⁴³ (в цих випадках йдеться тільки про традицію, а не про фактичний стан речей, оскільки Чернігів ніколи не був адміністративним центром Сіверської землі). Досить виразно відносять джерела до Сівера і розташований нижче Чернігова по Десні Моровськ⁴⁴. Таким чином, ретроспективний аналіз актового та наративного матеріалу XVI—XVII ст. переконливо свідчить на користь визнання за Дніпром ролі етнографічної межі між сіверянами та полянами.

Що ж стосується радимицько-сіверського порубіжжя, то ним традиційно вважається межиріччя Сожа та Десни⁴⁵. З іншого боку, джерела відносять до сіверських ряд міст Посожжя: Гомель (на Сожі), Мглін та Дроков (в поріччі Іпути)⁴⁶. Можливо, в даному випадку відсутність значних природних перепон привела до появи змішаної радимицько-сіверської зони (аналогічної радимицько-кривицькій зоні в верхів'ях Іпути) — адже відомі знахідки роменських старожитностей на території Гомеля і в басейні Іпути⁴⁷.

Очевидно, саме інфільтрація «севера» до області розселення радимічів з часом стала причиною включення цього регіону до складу Чернігівського князівства.

Таким чином, Сіверська земля XIV—XVIII ст. являла собою етнографічне за своєю природою утворення, що сформувалось у межах Чернігівського князівства другої половини XI — першої половини XIII ст. на основі однієї з його етнографічних областей; відповідно, Сіверщина не збігається територіально ні з цим князівством, ні з сіверським етнографічним ареалом додержавної та давньоруської епохи.

Одержано 12.07.89.

Рассматривается круг вопросов, касающихся историко-географического понятия «Северская земля» — выясняются его пространственные и хронологические характеристики, генетические связи и предпосылки формирования топонима.

⁴¹ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне.— С. 87, 88, 94—95.

⁴² Летописи белорусско-литовские.— С. 166; Псковская первая летопись // ПСРЛ. СПб., 1848.— Т. 4.— С. 299; Дополнения к Никоновской летописи // ПСРЛ.— Т. 13.— С. 367; Герберштейн С. Указ. соч.— С. 140; Анилов Г. Н. Указ. соч.— С. 73; Дополнения к АИ.— СПб., 1853.— Т. 5.— С. 491; Величко С. Указ. соч.— Т. 2.— С. 106; Strujkowski M. Op. cit.— Cz. 2.— S. 57.

⁴³ Книга степенная царского родословия // ПСРЛ.— СПб., 1908.— Т. 21.— Ч. 1.— С. 11; Доманицкий В. Новый документ 1604 г. о Самозванце // КС.— 1899.— Т. 64.— Кн. 1.— Отд. 2.— С. 10; Strujkowski M. Op. cit.— Cz. 2.— S. 431.

⁴⁴ Доманицкий В. Указ. соч.— С. 10; Памятники, относящиеся к Смутному времени.— С. 85.

⁴⁵ Седов В. В. Восточные славяне...— С. 154.

⁴⁶ Духовные и договорные грамоты...— С. 437; Літопис Самовидця.— С. 57, 65; Strujkowski M. Op. cit.— Cz. 2.— S. 398.

⁴⁷ Седов В. В. Восточные славяне...— С. 136, 158; Макушников О. А. Основные этапы развития летописного Гомия (до середины XIII в.) // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»: Тезисы докладов.— Чернигов, 1988.— С. 28.